
Industriële architectuur te Łódź en de problemen van conservatie

---

door H. Jawarowski en I. Poptawska

Łódź. Reconstructie van een nederzetting van ambachtslui, plan uit de jaren 1824-1828.

Legende :

de gearceerde aera vallen samen met de oude stad, in de nieuwe stad zijn de huizen der ambachtslieden aangeduid. Percelen zonder huizen waren bedoeld als tuin. De gebieden langs de kleine rivier Jasień waren gereserveerd voor grotere industriële inplantingen.

uit : W. KALINOWSKI, Zarys historii budowy miast w Polsce do połowy XIX W, Toruń 1966.

In de nabijheid van het kleine stadje **Piotrkow**, verloren in uitgestrekte wouden, werd in 1823 een nederzetting voor ambachtslui en meer specifiek voor lakenwevers gepland, dat de naam "Nieuwe Stad" met zich meekreeg : **Łódzka**. Een achthoekige marktplaats vormde er het centrum van. Twee straten, die zich in het midden kruisten, verdeelden het geheel in vier symmetrische blokken, omringd door grote tuinen.

Enkele jaren later reeds, in 1827, stichtte men een kolonie van linnen-, katoenwevers en -spinners langsheen de weg die de nieuwe stad met de oude stadskern verbond. Deze aera werd in smalle stroken opgesplitst. Op het voorste gedeelte, de straatzijde dus, kwamen de woningen en werkplaatsen te liggen, achteraan de tuinen.

In het zuidelijk gedeelte van de nieuwe nederzetting, op de oevers van de smalle rivier Jasień waar al sinds geruime tijd verschillende watermolens draaiden, werden grotere stroken voorbehouden aan gemechaniseerde industriële inplantingen. Het ingedamde water zorgde er voor de aandrijfkracht. Het water diende ook voor de appretuur der textielproducten. Dit ruimtelijk concept, getekend en gerealiseerd in het begin van vorige eeuw, is tot op de dag van vandaag goed aanwijsbaar, en is soms in nagenoeg ongewijzigde vorm in het stadsweefsel ingebed.

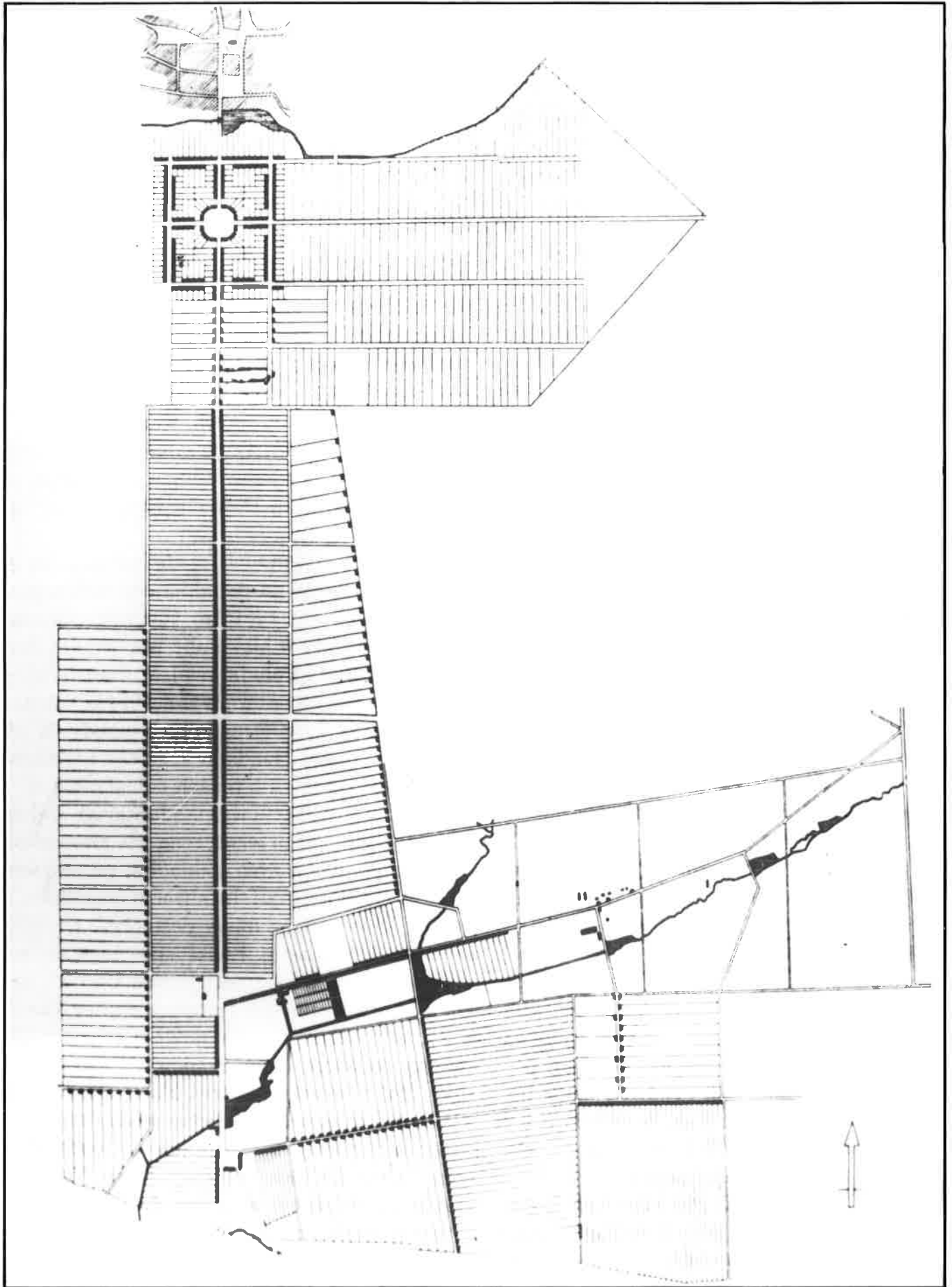
De weg naar Piotrków waarlangs de vestiging was gesticht, heet nu **Piotrkowska**-straat, de hoofd-

straat van Łódź. Hierlangs hebben de percelen geen veranderingen ondergaan, alleen de gebouwen die er zijn opgetrokken. Vroeger stonden er de huizen van de ambachtslui, de eerste *manufactures* waar de produkten nog uit de hand werden gemaakt. De laatste wevershuisjes aan de **Piotrkowska**-straat, nog daterend uit 1820, zijn enkele jaren terug met de grond gelijk gemaakt.

In 1826 werd in de vallei van de Jasień een eerste "textile-mill" opgericht. De aandrijving gebeurde door waterkracht. Het gebouw zelf was een vier verdiepingen hoge constructie met houten opbouw en bakstenen muren. Op rechthoekig grondplan en overlans onderverdeeld in smalle stroken, werd het het prototype voor de latere grote, gemechaniseerde spinnerijen. Het gebouw zelf bleef echter niet bewaard.

De blekerij, waar de produkten der handwerklieden gebleekt en afgewerkt werden, dateert van dezelfde periode. Ook dit gebouw is gesitueerd in de vallei van de Jasień, en de gebruikte machines werden eveneens met waterkracht aangedreven. Hoewel binnenin verbouwd, bleef de buitenarchitectuur gelukkig tot op onze dagen onaangetast.

Een spin- en weef "mill" uit 1830, waar de eerste stoommachine ooit te Łódź geplaatst heeft gedraaid, bleef eveneens bewaard. Het gebouw, tegenwoordig in handen van de firma **L. Geyer**, is vier verdiepingen hoog met een bewaard gebleven, volledig in hout opgetrokken inwendige constructie.

De jaren zeventig van vorige eeuw waren van grote betekenis voor de ontwikkeling van Łódź. Ontelbare fabrieken hadden zich ondertussen gemechaniseerd, kleine bedrijven organiseerden zich tot maatschappijen op aandelen. Het was een periode van grote industriële expansie waarin kolossale fabrieksgebouwen werden opgetrokken.

Waarschijnlijk werd de eerste grote spinnerij van Łódź opgericht in 1870 (de exacte datum is niet bekend) door **Karol Scheibler** aan de **Przedzalniana**-straat. Dit 200 meter lange bakstenen gebouw met een eenvoudig silhouet is klassiek van verhouding, in een toen modieuze stijl, opgetrokken. De grote hoektorens bevatten de trappen. Ze zijn van kantelen voorzien en geïnspireerd op de krijgswaereld. In de as van de hoofdingang werden enkele jaren later arbeiderswoningen opgericht bestaande uit 18 appartementsgebouwen met éénkamerwoningen. Nog later is dit complex gevoelig uitgebreid.

In de nabijheid van de fabriek, aan een meertje in een park gelegen, liet de mede-eigenaar **Edward Herbst** zijn woning optrekken in neo-renaïssancestijl. Het ruimtelijk stramien, zo karakteristiek voor het 19de eeuwse Łódź, is hier ontstaan. Het bestaat uit een geheel van fabrieksgebouwen en barakachtige arbeiderswoningen naast riante directeursverblijven.

Ook veel kleinere bedrijven werden in die periode op datzelfde schema opgetrokken omdat in die dagen de eigenaar dichtbij zijn fabriek wenste te wonen.

Vanaf 1870 ziet men meer en meer dergelijke, verschillende verdiepingen hoge spinnerijen en weverijen ontstaan. Ze waren opgebouwd uit gietijzeren kolommen en baksteen metselwerk, zonder bepleistering en met (eveneens bakstenen) motieven ontleend aan de krijgswaereld en de Italiaanse renaissance.

In de jaren 1870-1880 liet **Israel Poznański** langsheen **Ogrodowa**-straat in het noorden van de stad een uitgestrekt complex optrekken bestaande uit spinnerijen, weverijen, appretuur- en opslagplaatsen enz. Het perceel was relatief smal, zodat de verschillende verdiepingen hoge woonkazernes en het rijkelijk versierde, in eclectische stijl gebouwde stadspaleis van de eigenaar zelf, rechtover elkaar langsheen een smalle straat kwamen te staan.

De zware, sombere fabrieksgebouwen uit de laatste decennia van vorige eeuw zullen het latere karakteristiek uitzicht van Łódź bepalen.

In deze periode werden zowat overal in de stad verspreid fabrieken opgetrokken, niet alleen in de vallei van de Jasień, doch ook in de woonwijken van de vroegere ambachtsslui.

De grenzen van de stad zijn in de loop der 19de eeuw slechts éénmaal vergroot, de volgende (lichte) verschuiving deed zich pas in 1908 voor. Men kampte er dus met een overbevolking als resultaat van de razendsnelle industriële ontwikkeling. Het feit dat geen urbanisatieplannen noch stedelijke reglementen op de ruimtelijke vormgeving bestonden, maakten de zaken nog erger dan ze al waren. De grote fabrieksgebouwen, interessant als voorbeeld van de 19de eeuwse stijlen en integraal deel uitmakend van het hedendaags stadsbeeld, vormen momenteel een groot probleem voor de conservatie ervan. Vele zijn immers nog steeds in werking.

De industriële architectuur opklimmend tot de 19de en begin 20ste eeuw maakt nog altijd de grootse moot uit van het gebouwenpatrimonium te Łódź. De lijst der monumenten bevat 65 industriële complexen. In elk daarvan is minstens één, maar in de meeste gevallen meerdere waardevolle relikten beschermd en voor de toekomst veilig gesteld. Het zijn vooral fabrieksgebouwen, opslagplaatsen, burelen en woningen. In grotere complexen zijn het ook krachtcentrales, arbeiderswoningen, bedrijfshospitalen en scholen.

De monumentale waarde van deze architectuur, zo lang in het verleden miskend, is vanaf 1970 meer en meer begrepen en naar waarde geschat geworden. Tegenwoordig is men het erover eens dat door het unieke karakter van deze architectuur de bescherming ervan primeert.

Gezien in dit perspectief is het de essentiële taak van de conservator de ruimtelijke en architecturale vormen van de verschillende etappes in de evolutie der katoenindustrie te Łódź te beschermen. Dit kan gaan van het vrijwaren van een artisaanatelier tot de grootste industriële inplanting.

*De fabriek en werkmanswoningen van **K. Scheibler**.*

Lithografie uit het einde van de 19de eeuw (verzameling Centraal Museum van de Textielindustrie te Łódź).

Het luxueuze stadspaleis van Israël Poznański n.o.v. architect Adolf Seligson opgetrokken tussen 1898 en 1903. (foto P. Viaene, 1983).

Het omvat het conserveren van de unieke zeldzame relikten van de ambachtsman, tot de urbanisatie van het industriële complex zoals **Scheibler** in het district **Kieza Mlyn**. Daaronder vallen zowel het beschermen van architecturale vormen en de bakstenen muren, als de verschillende skelettypes of de zaagtanddaken.

In de meeste gevallen worden de gebouwen nog altijd voor industriële doeleinden gebruikt. Hier is conservering beperkt tot bescherming van de architecturale vormen tijdens aanpassings- en herstellingswerken. Het succes ervan hangt grotendeels af van de *goodwill* van de hedendaagse manager. Een voorbeeld van particuliere bekommernis voor het industrieel erfgoed is genoemd naar **Marchlewski** en gelegen in de vroegere fabriek van **Poznański**. Er bestaan echter ook een paar slechte voorbeelden van verbouwingswerken uitgevoerd aan 19de eeuwse fabriekspannen.

Het beste voorbeeld op het gebied van herbruik van gebouwen is zeker dat van de aanpassing van **Geyer's** fabriek tot het stedelijk **Centraal Museum van de Textielindustrie**, in twee fases doorgevoerd gedurende de jaren 1965-1975.

De oude houten vloeren, gesteund door hoofdgebinten op drie rijen eikenhouten pijlers, verdelen het gebouw in vier parallele vlakken. De constructie ervan werd daar waar nodig vervangen en bestreken met een vuurbestendige laag.

Bovendien voorzag met het gebouw van brandbeveiligingsapparatuur en modern equipment, inclusief *air-conditioning*. In een speciaal daartoe gekozen deel van het gebouw werd een nieuw knooppunt van horizontale en verticale circulatie aangebracht. Het noordelijk gedeelte, vroeger al eens verbouwd, herbergt de technische uitrusting, *workshops*, la-

De vroegere fabriek van Geyer. Fragment een zicht genomen uit het zuiden (1962).

Interieur van de vroegere fabriek van Geyer in 1962.

bos en de leeszaal. Dat alles beschermd door een nieuwe dakconstructie en -bedekking.

Maar ook de 19de eeuwse industriezones in de valleien verdienen het te worden beschermd. Conserveringsproblemen i.v.m. deze groep van industriële complexen stellen zich op het vlak van de tegenstelling tussen de technologische vooruitgang en de noodzakelijkheid de architecturale vormen voor het nageslacht te bewaren.

Industriële inplantingen in de woonwijken van het stadscentrum moeten (zoals reeds gepland) stap voor stap uit dit gebied worden weggetrokken. Heden is de bestemming der voormalige (leegstaande) fabriekspanden niet altijd aangepast aan het eigen karakter ervan. Het vinden van een plausibele nieuwe functie is dan ook van primordiaal belang wil men de gebouwen bewaren. Dit is niet altijd gemakkelijk, voor-

al dan voor de grote textiel fabrieken, de gewezen weverijen en spinnerijen van vier of vijf verdiepingen hoog. De meest gangbare oplossing is ze voor te bestemmen voor tentoonstellingen, handelsbeurzen en opslagruimtes. Maar ook de mogelijkheid hier andere industrieën in te planten die niet hinderlijk zijn voor omgeving en leefmilieu, moet worden onderzocht.

In op de monumentenlijst geplaatste beschermde industrieel-archeologische complexen die de originele functie hebben bewaard, is het nodig bepaalde onderdelen te beschermen die de verschillende etappes van de technologische vooruitgang illustreren. Dat zijn bv. in onbruik geraakte stoommachines of onderdelen van o.a. aandrijving, transmissie of transport.

Verdwijnende elementen uit de industriële *skyline* van Łódź zijn bv. ook de typische schoorsteenpijpen, waarvan hier en daar nog eentje is bewaard gebleven. De meeste van hen zijn jammer genoeg verdwenen in de zestiger jaren van onze eeuw, toen ze werden ontmanteld als één der symbolen van milieuvervuiling en technologische achterstand.

De bescherming van het industriële erfgoed is op het ogenblik het meest dringende probleem te Łódź. Alleen door hier werk van te maken zal het mogelijk zijn de eigen identiteit van de stad te bewaren.

PROBLEMS WITH CONSERVATION OF INDUSTRIAL-ARCHAEOLOGICAL CONSTRUCTIONS

Łódź was founded in the 1820's as a centre of textile industry and during a period as short as not even a whole century developed from a craftsmens' settlement into a town with a population of 500 000 in 1914. The industrial, and consequent urban development was particularly intensive in the last three decades of the 19th c. The spatial disposition of the craftsmens' settlement, designed in the early 19th c., has been preserved in virtually unchanged form to our times, only the built-

up of this area, constituting throughout the 19th c. the centre of the town, has changed during that time. The first industrial buildings were one-storey weavers' houses, while at the end of the century large factories employed several thousand workers each. Numerous factory buildings, dating back mainly to the last three decades of the 19th century, have been preserved in the town. Many of them have been included in the conservatory registers, because they represent the values recognized nowadays as qualifying them to the group of historical monuments. They, however, provide a considerable problem for conservators in the constantly developing urban substance. Taking into account the scale of this problem, the main task of the conservators is to preserve the spatial disposition and architectonic forms of the buildings, documenting the subsequent stages of the development of textile industry in Łódź. Unfortunately, the examples of first weavers' houses have not been preserved. Most of the buildings are still used by industry. In such cases preservation of their architectonic forms during repair and modernization works is important, as well as limiting the degree of changes introduced in the course of necessary modernization of production.

The buildings, from which factories have been removed, should be adapted for new functions. An example of such adaptation is the building of L. Geyer's factory, dating back to the 1830's, housing now the collection of the Central Museum of Textile Industry. A very important point here was the preservation of valuable internal wooden construction of the building.

From the other possible forms of usage of the formerly industrial buildings, their adaptation either for storage or exhibition functions, or for the needs of other branches of industry, less oppressive for the inhabitants than textile industry, seems to be most advisable.

There is also a problem caused by the fact, that in the 19th c. because of lack of appropriate building regulations, the factories in Łódź were erected among the compact housing built-up complexes.

Now, with a different approach to the problems of urban function, this fact has been recognized as having an unfavourable impact on the inhabitants' life and a radical change of this situation is needed.

Het Centraal Museum van de Textiel-industrie ingericht tussen 1965 en 1975 in de voormalige fabriek van Geyer, een prachtig voorbeeld van herbruik van gebouwen... (foto P. Viaene, 1983).

Het Centraal Museum van de Textiel-industrie in de voormalige katoenfabriek van Geyer: de hoofdingang (links) aan de Piotrowska Ulica. (foto P. Viaene, 1983).

